
ANMELDELSER

Erik Fischer, *Michael Bøgh Rasmussen, Ernst Jonas Bencard: Melchior Lorck. Bd. 1-4.* Forlaget Vandkunsten, 2009.

I en tid, hvor forskningsprojekter i stadig større grad er underlagt stramme deadlines og helst skal afsluttes inden for overskuelige tidshorisonter, er det befriende at sidde med Erik Fischers pragtværk om renæssancekunstneren Melchior Lorck (født 1526 eller 1527, død tidligst 1583) mellem hænderne. De fire bind er resultatet af forfatterens livslange interesse, som nu har nået en foreløbig afslutning i samarbejde med de to yngre kunsthistorikere Michael Bøgh Rasmussen og Ernst Jonas Bencard. Ting tager tid, og det mærker man, at udarbejdelsen af dette imponerende værk også har gjort. Det oser af indsigt og en sjældent set grundighed, der giver læseren et overbevisende indtryk af, at hver en sten i historien om Lorck og hans omfangsrige værk er blevet vendt. Vandkunsten har stået for udgivelsen, og værket er den største publikation i forlagets historie. Det valgte sprog er fornuftigvis engelsk, så bøgerne kan nå ud til det bredest mulige publikum.

Værket består indtil videre af fire bind. Det første bind indeholder en oversigt over Lorcks samlede kendte produktion på 274 værker, hvoraf 242 er signerede, 218 forsynet med dato, en biografi af Melchior Lorck og endelig en gengivelse af de skriftlige kilder, hvori Lorck omtales eller som bidrager med væsentlige oplysninger til hans historie. Det andet bind er en faksimile af det såkaldte Tyrkerværk fra 1626. Det tredje bind er et kommenteret katalog over de træsnit, der indgår i Tyrkerværket. Fjerde bind indeholder en faksimile af Lorcks enorme prospekt over Konstantinopel, som for første gang udgives i sin helhed. Endnu mangler bd. 5, som er under udgivelse og som skal indeholde et kommenteret katalog over de dele af Lorcks produktion, der ikke indgår i Tyrkerværket.

Hvem er så denne Melchior Lorck, hvis liv og værk med fuld berettigelse kan gøres til genstand for et sådant pragtværk? I en værket medfølgende brochure beskrives han som periodens „mest betydningsfulde danske kunstner“. Dette udsagn kan dog diskuteres, ikke pga. kvaliteten eller betydningen af hans kunst, men pga. påstanden om, at han var dansk. Lorck var nemlig ikke fra Danmark, men fra Flensborg i hertugdømmet Slesvig. Her blev han født og voksede op i en af byens patriarcierfamilier, der formentlig var tysk i både sprog og kultur, som det var typisk for medlemmer af byens førende familier i denne periode. Når Lorck alligevel havde nær tilknytning til Danmark, var det fordi, den danske konge, Christian III, også var hertug af Slesvig og derfor herre over den blomstrende handelsby Flensborg. Selvom forbindelse til Christian III skulle vise sig at få betydning for den unge Lorck, gjorde den ham ikke dansk.

Den samlede mængde kendte skriftlige kilder til Melchior Lorcks liv er under 100, hvis korte notitser på værker ikke medregnes. Når det tages i betragtning, at det meste af Lorcks liv foregik i fyrstelige og andre aristokratiske kredse, er der tale om et yderst begrænset antal. Derfor er biografien af Melchior Lorck i første bind også temmelig hullet og væsentlige dele er baseret på gisninger og antagelser. Forfatterens majsommelige bestræbelser på at skabe en helhedsfortælling er dog al ære værd, og en af værkets væsentlige kvaliteter. Bortset fra almindelige informationer om familien Lorck i Flensborg, er den første trædesten i Melchior Lorcks historie to stik fra 1543. Ved denne tid var han formentlig i lære hos en guldsmed i Lübeck, hvor han lærte at radere og gravere og var på sin første større rejse i Østersøområdet. I 1549 fik han et treårigt stipendium af Christian III, som derved indvilligede i at finansiere Lorcks videre uddannelse, mod at han senere vendte tilbage og trådte i kongens tjeneste. I slutningen af 1540'erne og 1550'erne rejste Lorck rundt i Europa og udviklede sit store talent, mens han etablerede forbindelser til forskellige kunstmiljøer og fyrster, som skulle have udført arbejde af den unge kunstner. Blandt Lorcks mest bemærkelsesværdige arbejder fra denne periode er nogle værker med bibelske motiver, særligt det enorme Historien om Ester fra 1552, der i dag findes på slottet Ambras ved Innsbruck.

Størst betydning for Lorcks videre skæbne blev opholdet ved den tysk-romerske kejsers ambassade i Konstantinopel i årene fra 1555 til 1559. Hvad hans nærmere funktion ved ambassaden var, er uvist, men i denne periode opbyggede han et enormt materiale af skitser, som senere blev grundlaget for nogle af hans væsentligste kunstværker, nemlig prospektet over Konstantinopel og Tyrkerværket, der, som nævnt, er gengivet i bind 3 og 4 i det her anmeldte værk. Begge dele blev dog først fuldført efter Lorcks tilbagekomst til Vesteuropa. Prospektet over Konstantinopel kom til at hænge på Biblioteket i Leiden, og udover at give et unikt indtryk af Konstantinopel ved midten af 1500-tallet, så byder det også på et selvportræt af Melchior Lorck, der er i færd med at udføre sin metier. Til trods for, at Lorck i flere perioder arbejdede ihærdigt på Tyrkerværket, forblev det ufærdigt i hans levetid, og kom først på tryk i 1626. Der er først og fremmest tale om detaljerede fremstillinger af personer i forskellige klædedragter og positurer, herunder adskillige militærpersoner. Et billede af janitsharernes kok er uforglemmeligt. Derefter følger en række bygninger, især moskeer, med et tryk af Suliman Moskeen som det største og prægtigste.

I 1560 var Lorck tilbage ved kejserhoffet i Wien, hvorfra han korresponderede med hertug Hans den Ældre af Slesvig-Holsten om nogle billeder til den indvendige dekoration af dennes nyopførte renæssanceslot i Haderslev, Hansborg. Projektet blev ikke til noget, måske fordi en forbindelse til kong Frederik II i den efterfølgende periode udkonkurrerede hertugens tilbud. Lorck var endnu i Wien, hvor han bl.a. indtog en ledende rolle i udsmykningen af byen i forbindelse med den nye kejser Maximilian II's ankomst i marts 1563. Året efter tjente han kejse-

ren som såkaldt „Hartschier“ og fik et kejserligt adelspatent, som var en bekræftelse på hans og familiens påståede adelskab; i realiteten var der vel tale om en nyadling. Blandt adskillige projekter i de efterfølgende år kan nævnes et stort kort (10,90 x 12,15m) over Elbens løb fra Hamborg til Nordsøen.

Lorck havde begyndt sin kunstnerkarriere i den danske konges sold, og løbende havde han været i kontakt med Frederik II. I 1580 trådte han atter i dansk tjeneste, og i de efterfølgende år lavede han et træsnit af elefantordenen og stak et portræt af Frederik II. Forfatterne argumenterer overbevisende for, at det muligvis også var Lorck, der stod bag det maleri af den væbnede Frederik II i fuldfigur, som i dag befinder sig på Frederiksborg Museet og som hidtil er blevet tilskrevet mesteren bag Kronborgtapeterne, Hans Knieper. Allerede i 1582 gik der dog noget galt mellem kongen og Lorck, som blev afskediget og derfor kunne modtage sin sidste kongelige sold i 1583. Da det sidste kendte arbejde fra hans hånd også er dateret dette år, er det uvist, hvad der derefter blev af Lorck. Måske døde han kort derefter, måske fortsatte han sine aktiviteter i en af de europæiske storbyer. I deres møjsommelige sporingsarbejde har forfatterne ikke kunne følge Lorck videre. Det er dog muligt, at udgivelsen af dette flotte værk om Melchior Lork vil udbrede kendskabet til ham, og at der et sted i Europa vil dukke en kilde op, der kan fortælle os, hvordan denne særegne skæbne fik sit endeligt.

Mikkel Leth Jespersen

Ulrik Langen: *Den afmægtige – en biografi om Christian 7.* Jyllands-Postens Forlag, 2008. 542 s., ill. 349,00 kr.

Vi kender alle Christian VII. Det er ham den skøre konge med det sadomasochistiske forhold til Støvlet-Katrine. Ja ham, Struensee gjorde til hanrej, og som efter livlægens fald i 1772 fristede en skyggetilværelse, først under sin onde stedmor enkedronning Juliane Maries (indtil 1784) og siden under sin egen afstumpede søn kronprins Frederiks (VI) regimente. Allerede dette lille resumé af de gængse klichéer om manden viser, at Christian VII altid er blevet opfattet som statist i sit eget og andres liv. Nu har han endelig fået en rigtig biografi, men så sandelig en bog, der på flere punkter er lige så gådefuld og aparte som hovedpersonen selv. Den har i hvert fald både fornøjet og stærkt pikeret denne anmelder og rejser desuden en række principielle spørgsmål.

Før noget andet er sagt om denne Christian VII-biografi, må det fastslås, at der er tale om et stort og grundigt arbejde, der bygger på den samlede sekundærlitteratur og de udgivne (som sædvanligt langt fra udtømte) kilder, og som også indtager utrykt materiale som f.eks. hofregnskaber og -journaler. Desuden er det en overordentlig velskrevet bog, simpelthen godt fortalt, med en flydende og frisk stil, et træffende billedsprog og kun få anglicismer eller andre tidstypiske fejl

som f.eks. en vis usikkerhed med hensyn til sprogets mindre hyppige idiomer. Et eksempel på det originale og gode billedsprog er f.eks. følgende sammenfatning af enevældens opgør med det gamle standssamfunds adelsbegreb: „*Opkomlinge kunne vade hen over stamtavlerne*“ (s. 22), og der er også kun godt at sige om den præcise og velklingende alliteration „*de forargede, de forbenede og de fortrængte*“ (s. 202 om den oppositionelle kreds omkring fru Plessen). Anmelderen er derimod mindre begejstret for „*menneskelige tangenter*“, der „*rammes*“ (s. 39, hellere: slås an), „*lunkne greb i hatten*“ (s. 44, hvad menes egentlig?), „*stødt forfængelighed*“ (s. 353, hellere: såret, man stødes på manchetterne) og de flere gange forekommende „*proselytter*“ (bør være: protegéer). Billedstoffet er velvalgt og godt gengivet. Typografien er smuk og trykfejlene meget få. Det er med fuld ret, at bogen har fået en god modtagelse i den bredere offentlighed, der i kraft af P. O. Enquists roman *Livlægens besøg* (til al overflod sat op som opera på Det Kongelige Teater i foråret 2009) allerede er sporet ind på Christian VII.

Men *Den afmægtige* er mere end en historisk biografi i den lette, underholdende klasse, som ganske vist bygger på videnskaben, men sandelig også bøjer sig for den brede formidlings krav. Som allerede nævnt hviler den på en bred kilde- og litteraturbasis, og den er forsynet med oversigter over trykte og utrykte kilder samt ikke mindst næsten 800 noter. Bogen vil altså også tages alvorligt som videnskab, og man spørger da naturligt, hvad det så er, Ulrik Langen har villet med de mange siders tekst og den store lærdom, som han i øvrigt bærer let? Her lades læseren i stikken, for han har valgt at forholde sig ret frit til en række af de konventioner, der normalt regulerer videnskabelig litteratur. På trods af bogens videnskabelige fundament og apparat i form af henvisninger er der ikke skyggen af problemformulering eller forskningsoversigt og kun lejlighedsvis kildediskussion eller angivelse af, hvor der fremlægges nyt stof eller afvigende tolkninger. Langen har ganske givet taget stilling til alt dette undervejs, og med hjælp fra henvisningerne og et grundigt kendskab til litteraturen kan man også med nogen møje rekonstruere hans holdning. Ikke mindst er det bemærkelsesværdigt, at Langen på intet tidspunkt med klare ord gennemfører en drøftelse af, om og hvordan Christian VII var sindssyg. Sluttelig er der på bogens næsten 500 sider løbende tekst også ret lidt politisk analyse og praktisk taget ingen sammenligning med udlandet.

Læseren må altså i næsten fuldstændig analogi med et skønlitterært værk rekonstruere Langens formål ud fra det, han rent faktisk gør. Da han er en god skribent, er det heller ikke særlig svært at forstå, at formålet har været at give en indgående skildring af *mennesket* Christian VII og hans *verden*, altså det danske hof og de personer, der omgav ham. Det er en skildring båret af en sympati i stil med den, man selv ville vise et „afmægtigt“ familiemedlem i dag, d.v.s. altid forstående, ofte undskyldende, aldrig dømmende. Diagnosticeringens distance ligger Langen fjernt, i hvert fald når det gælder Christian, som han altid omtales.

Tragediens øvrige figurer får derimod ofte en kontant og træffende karakteristik med moralsk brod. Der er nemlig tale om en tragedie af typen „man gjorde et barn fortræd“, og det er temmelig mange, der har noget at svare for på den konto. Christian VII's brutale og pædagogisk håbløse opdrager Ditlev Reventlow er hovedskurken, som selv velmenende bifigurer som læreren Reverdil intet kan stille op mod. Den eneste virkelig sympatiske skikkelse er den uovertrufne forlystelsesråd Holck, som laver sjov uden bagtanker, og så måske Støvlet-Katrine, som var det menneske, Christian VII kom nærmest til at elske.

Lykkes Langens projekt så? I vid udstrækning ja. Vi får vældig meget at vide om Christian VII og hans liv, og vi kommer så tæt på ham, som det vel nu engang er muligt at komme et „afmægtigt“ menneske. Hoffet som miljø og livsverden fremstår også overbevisende tredimensionelt og indsigtfuldt skildret, og det er nok på dette punkt, at bogen vil være af størst umiddelbar nytte for faget. Det store politiske spil er jo, kunne man hævde, skildret så mange andre steder. Her kunne en anmeldelse for så vidt stoppe, nemlig med konstateringen af, at vores historiske litteratur er blevet beriget med en indfølelse, sympatisk skildring af Christian VII's skæbne og en klar og informativ indføring i 1700-tallets hofliv i almindelighed og det danske hof i anden halvdel af århundredet i særdeleshed. Så ville anmelderen imidlertid have afstået fra at problematisere de valg, Langen har foretaget, og som i videnskabelig sammenhæng godt kunne fortjene principiel drøftelse. For selv om Langens gode ret til at skrive sin bog, som han vil, ikke skal anfægtes, så er konsekvenserne stadig værd at diskutere.

For det første må man spørge, om det er rimeligt så fuldstændigt at afstå fra alle tilkendegivelser af, hvad man har tænkt sig at gøre eller ikke gøre. I de tilfælde, hvor det egentlig giver sig selv, hvad projektet går ud på, er det ikke særlig problematisk at lade være, men Langen har jo netop valgt at bryde konventionerne for en herskerbiografi og f.eks. nedtone det politiske, som ellers uvægerligt fylder godt op i biografier om konger og statsmænd. Når alt kommer til alt, er den store forhåndsinteresse i Christian VII jo ikke udspunget af hans enestående og fascinerende personlighed, men af det faktum, at dette afmægtige menneske ikke var en simpel håndværker, men landets enevældige monark, som simpelthen ikke kunne få lov at vegetere i al ubemærkethed i en dårekiste. Personligt vil jeg slå et slag for den genrekonvention, der hedder „forord“. Det gode ved et forord er nemlig, at her kan man med få ord give læseren nogle pejlemærker og komme kritikken i forkøbet, uden at det spolerer den egentlige tekst. Forord kan og vil nemlig ofte blive sprunget over af den læser, der er ligeglad. Og vi andre er glade.

For det andet spørger denne læser sig selv, om kilde- og forskningsdiskussion behøver at være så fraværende. Langen har med sine 797 noter ikke fritaget sig for at dokumentere, men han har åbenbart afstået fra at diskutere og argumentere. En nærliggende indvending lyder selvfølgelig, at så ville bogen blot være blevet endnu længere, og forlaget ville have sagt nej. Den køber jeg imidlertid ikke. De selv

samme noter, der næsten udelukkende er henvisninger, kunne også være anvendt til i det mindste antydninger af argumentation. Det er således evident, at Langen i vid udstrækning bygger på Reverdils erindringer. De er nedskrevet 1789-92, d.v.s. tyve år senere, under den franske revolution og efter at kronprins Frederik (VI) var trådt i karakter som landets egentlige magthaver efter enkedronningen og Høgh-Guldbergs regime. Reverdil er indsigtfuld og sympatisk, og hans kærlighed til sin gamle elev Christian VII minder meget om Langens, men jeg ville i hvert fald gerne have set en kort og klar stillingtagen til hans tendens og troværdighed, og til Biehls og Suhms ditto for den sags skyld. Noget lignende gør sig gældende for den historiske litteraturs vedkommende. Der kan med god grund argumenteres imod en udtømmende forskningsoversigt, men en simpel positionering til den for al 1700-talsforskning monumentalt dominerende Edvard Holm og til centrale dele af den omfangsrige Struensee-litteratur havde været nyttig.

Ulemperne ved det manglende forord og anden videnskabelig service kan sådan set opvejes ved, at læseren selv finder ud af det. Det er besværligt, og de færreste vil gøre det, men det er muligt. Derimod er der et andet fravalg, som ikke kan kompenseres, og som det nok er mere interessant at diskutere. Det er Langens konsekvent gennemførte ikke-diskussion af Christian VII's sindstilstand. Det skal ikke forstås på den måde, at Langen ikke beskæftiger sig med kongens afvigende adfærd og vrangforestillinger. Tværtimod får vi det hele lagt frem, men Langen tager ikke direkte stilling til de spørgsmål, som enhver læser med et minimum af forkendskab må stille, og som den historiske litteratur gentagne gange har beskæftiget sig med: Var Christian VII sindssyg? Kan man i givet fald diagnosticere hans tilstand, og hvad skyldtes den? Det er selvfølgelig helt bevidst og kan tolkes som et ønske om at vise sig solidarisk med Christian, ikke gøre ham til objekt, men lade ham forblive et menneskeligt subjekt, der skal forstås, ikke kategoriseres og diagnosticeres. Det kan også tolkes som usikkerhed eller som et ønske om at overlade dommen til den enkelte læser, noget i stil med Lytton Stracheys berømte ord fra forordet til hans bestseller *Eminent Victorians* (1918): „*Je n'impose rien; je ne propose rien: j'expose*“ („Jeg pålægger intet, jeg foreslår intet: jeg fremviser blot“).

Her rejser sig to forskellige spørgsmål. For det første om man som faghistoriker ikke har pligt til at tage klart stilling til spørgsmål, der er blevet diskuteret flittigt, særlig hvis man ikke deler den konventionelle opfattelse? Når man nu har beskæftiget sig indgående med et stof, mere indgående end nogen anden måske, har man så ikke en pligt til at give sin bedste overbevisning til kende? Personligt vil jeg altid hælde til at besvare disse spørgsmål bekræftende, og det skyldes, at jeg for det andet vil stille mig tvivlende over for, om det overhovedet er muligt at afholde sig fra at tolke. Man tror måske, at man blot lægger alle præmisser frem, men alene det, at man har fortalt historien på én og ikke på en anden måde, rummer i sig selv en fortolkning. Det turde være evident i vore tider efter den

så kaldte sproglige vending (jf. også min artikel om narrativitet i *Fortid og Nutid*, 2001, s. 295-305). Læst „litterært“ synes Langen afgjort at hælde til den opfattelse, at Christian VII var et offer for en hård barndom, og det er også den måde offentligheden har opfattet det på. I så fald forbliver det et uafklaret spørgsmål, hvorfor kronprins Frederik (VI) bare blev „*hård og uimødekommende*“ (s. 418) af en opdragelse, der for en umiddelbar betragtning synes marginalt bedre. Og når nu den psykiatriske sagskundskab i flere omgange har erklæret, at Christian VII's sygdomsbillede nøje svarer til diagnosen skizofreni, så ville det være interessant at vide, om Langen afviser dette af ideologiske (antipsykiatri), kildemæssige, litterære eller moralske grunde.

Nogen vil måske føle, at anmelderen her opfører sig som en faglighedens Jeronimus, og at den biografiske genre bør have videre rammer end anden historisk faglitteratur. Det synes ikke umiddelbart logisk indlysende, selv om det kan være rigtigt, at offentligheden er tilbøjelig til at acceptere større vilkårlighed i skildringen af personer end af institutioner. Det afgørende må være, hvilken genre (forskning vs. formidling, syntese vs. analyse etc.) man vælger, og hvilken forsknings- og kildesituation man arbejder på grundlag af. I realiteten dækker den biografiske genre jo hele spekteret fra popularisering til doktordisputater. Heller ikke Langens tilbageholdenhed over for at behandle sin hovedperson på samme kærligt-håndfaste og nogle gange kun håndfaste måde som det øvrige persongalleri har vel egentlig noget med den biografiske genre at gøre. Ganske vist findes der ikke så få eksempler på biografier med stærk ensidighed, hvad enten det nu er glorificering eller karaktermord, det drejer sig om, men det er vel ikke andet end den vanlige risiko for perspektivforvridning, der følger med den intensive beskæftigelse med et hvilket som helst emne? Overalt i den videnskabelige analyse gælder det om at holde balancen mellem indlevelse og kritik, teoretisk overstyring og overdreven empirisme etc.

Afslutningsvis bør det nævnes, at de valg, som måske gør bogen lidt besværlig at bruge i videnskabelig sammenhæng, har givet Langen mulighed for at skrive *Den afmægtige* som et stykke fornem formidling, der i kraft af sin stil, sit fravalg af lærd pedanteri og sin koncentration om en tragisk menneskeskæbne kan læses som en roman uden på noget tidspunkt at sløre grænsen mellem fiktion og virkelighed. Det er historieskrivning som fortællingens kunst. Denne kunst har i lang tid været underprioriteret her i landet, men den gør i disse år et vist comeback. Ulrik Langen hører til blandt de fremmeste fortællere, men jeg finder, at hans brud med de traditionelle videnskabelige konventioner er unødvendigt radikalt. Med mindre justeringer, som ovenfor er antydnet, burde det ofte være muligt at blæse og have mel i munden, altså både leve op til de forventninger, som „the scientific community“ naturligt vil have, og de krav som udspringer af den fortællende og formidlende form.

Sebastian Olden-Jørgensen

Palle Thilo: *Orlogsbriggen Lougen, 18 kanoner, 1791-1802*.
Forlaget Falcon, 2009. 169 s., ill. 245,00 kr.

I mange hjem i Dansk Vestindien hang et kobberstik, som viste et dansk orlogsfartøj i heftig kamp mod to modstandere, med teksten „Briggen Lougen under Capitain Jessens Comando angribes ved St. Thomas af 2de Engelske Fregatter den 3^{die} Martij 1801“. Selvom fjendens fregatter Arab og Experiment tilsammen rådede over 54 kanoner mod briggen Lougens kun 18, formåede den dygtige kaptajnløjtnant C. W. Jessen at kæmpe sig ind i den beskyttende havn i Charlotte Amalie på Sankt Thomas og endda at tilføje overmagten betydelige tab i menneskeliv og materiel i den berømte kamp ved Fugleklippen.

Palle Thilos bog om orlogsbriggen Lougen fra bygning i 1792 til ophugning i 1803 beskriver dels selve fartøjet, og hvordan det fungerede, dels de togter, det gennemførte, og endelig forholdene ombord. Lougen var en af de såkaldte stiboltske brigger, som var en helt ny skibstype i den danske marine. Skroget var knap 30 meter langt og godt 8 meter bredt og havde et displacement på cirka 340 tons. Briggeerne havde forholdsvis høje master og et temmelig langt bovspryd. Armeringen bestod af 18 nyudviklede 18-pundige kanoner (en mellemform mellem traditionelle lange kanoner og tidens nye korte karronader), og besætningen var på 85 mand. Lougen, der var det første kobberforhudede skib i den danske orlogsflåde, var som sine søsterskibe –Sarpén, Glommen og Nidelven – opkaldt efter norske elve.

Palle Thilo indleder sin bog med en særdeles detaljeret gennemgang af briggens indretning fra køl til mastetop og fra bovspryd til hakkebræt. Desuden benyttes en præsentation af besejlingstogtet i august 1792 til indgående at beskrive arbejdsgangene ombord, f.eks. ved tilrigning og stag- og kovending. De sagkyndiges konklusion efter besejlingen var, at den nye fabrikmester Stibolt havde konstrueret et både smukt, velsejlende og i det hele taget lovende fartøj.

Dets første togt gik til Dansk Vestindien, hvortil man ellers ikke havde udsendt orlogsmænd siden krigsafslutningen i 1783. Lougen afsejlede fra København i april 1793 og tilbragte et begivenhedsrigt års tid på stationen i Vestindien. Under kommando af kaptajnløjtnant Hans Michael Kaas drev man vellykket jagt på kapere i farvandene omkring de tre danske øer, og man kom nogenlunde helskindet gennem en orkan, men forskellige smitsomme sygdomme ramte besætningen, hvoraf 61 blev alvorligt syge og 18 døde. I august 1794 var Lougen tilbage i København. Inden kommandoen kunne stryges, måtte man dog lige sejle de halvandet hundrede rebelske tømmersvende, som havde strejket i København, i landsforvisning til Lübeck.

Efter nødvendig vedligeholdelse i foråret 1795 blev Lougen sendt ned som vagtskib på Elben ved Altona som en del af den glückstadtiske ekvipage i godt og vel to år. I oktober 1797 blev briggen udstationeret i Middelhavet, hvor den

sammen med en håndfuld andre danske orlogsfartøjer skulle beskytte og konvojere handelsskibene, hvilket medførte en række dramatiske episoder i forbindelse med afvisning af britiske kapere og orlogsmænds krav om visitation af fartøjer under det neutrale Dannebrog. At behovet for robust beskyttelse var stort, viser det faktum, at alene den 6. juni 1799 lettede konvojer fra Malagas rhed med tilsammen 105 fartøjer under det danske flag. Alt i alt viste Lougen sig i Middelhavet som et velsejlende fartøj og meget velegnet netop til konvojtjenesten.

Lougens sidste togt blev det mest dramatiske. Under den senere så kendte C. W. Jessens kommando afsejlede man i juni 1800 på ny mod Dansk Vestindien. Igen fik man sygdom ombord, men atter havde man succes i de mange sammenstød og kampe med frække britiske kapere, som krænkede dansk territorialfarvand i deres jagt på priser, kulminerende med den allerede omtalte affære ved Fugleklippen. Dette var det første sammenstød, efter at briterne havde besluttet at gøre en ende på det væbnede neutralitetsforbund; den næste kamp blev Slaget på Rheden en måned senere.

Allerede den 28. marts 1801 blev de dansk-vestindiske øer imidlertid besat af briterne, og Lougen blev beslaglagt. Efter at freden var genoprettet, tilbageleveredes orlogsbriggen på Martinique i februar 1802 i noget miserabel stand. Efter nødtørfugt reparation sejlede den hjem til Danmark, hvor den imidlertid blev erklæret for udtjent og derpå hugget op.

Palle Thilos bog er smukt layoutet i tværformat og med trespaltet tekst. Den er ikke forsynet med registre. Der er heller ingen noter, men i stedet en kommenteret bibliografi og kildeoversigt, hvilket fungerer tilfredsstillende. Det har korrekturlæsningen derimod ikke gjort, så der er alt for mange stave- og orddelingsfejl, foruden en række bizarre stavemåder. Hertil kommer en klassisk bommert: At gengive en kildetekst i facsimile og ved siden af præsentere en transskription med fejl. I facsimilens tolv liniers tekst fra overstyrmandens journal er kildetekstens ord „udlossede“ transskriberet som „udlastede“, ordet „forommelte“ er gengivet som „føromtalte“, og „Troeme Stag“ (et trommestag er et tov fra toppen af en trommestok, som er en kort bramstang) er uden videre bare opgivet til et uspecificeret „Stag“. Går man derfor lidt mistroisk de øvrige transskriberede passager fra journalen igennem på side 63-65 og 91-92, viser der sig massevis af sjuskefejl i form af glemte ord og fejllæste bogstaver i den tilstræbt bogstavrette transskription. Dette forstyrrer heldigvis kun forståelsen af kildeteksten i enkelte tilfælde. Men der er vitterlig forskel på at skrive „Læns ved Pompen“ og „Læns med Pompen“, især for søfolkene, som enten ikke behøvede at pumpe eller skulle pumpe briggen læns. Og der er også forskel på, om en mand tilhørte et almindeligt kompagni („C“) eller et artillerikompani („AC“, men transskriberet „C“), også hvis man i dag vil søge efter vedkommende person i kilderne.

Fejllæsningerne udgør en skønhedsplet, men influerer heldigvis ikke på resten af fremstillingen. Dennes høje detaljeringsgrad med hensyn til orlogsbriggen (og

andre sejlskibes) indretning og funktionsmåder, er på samme tid bogens styrke og svaghed. De minutiøse gennemgange er en styrke, fordi man mærker forfatterens begejstring ved at fortælle, og fordi det er ualmindelig instruktivt at få flere siders gennemgang af, hvordan f.eks. ankerletning foregik. Men det er en svaghed ved fremstillingen, at den ofte kører ud ad tangenten med lange digressioner om de involverede søofficerer, om diverse fartøjers forskellige togter og trakasserier ombord ved disse lejligheder samt om neutralitet og politiske forhold, som er velkendte andetsteds fra. Meget af den hertil brugte plads kunne i stedet med fordel have været brugt på en beskrivelse af Lougens rolige periode som vagtskib på Elben, som mærkeligt nok afhandles helt summarisk på kun een side, selv om stationen dér ikke er velbeskrevet nogetsteds i litteraturen.

Palle Thilo har været en masse arkivmateriale fra Søetaten igennem, og med orlogsbriggen Lougen som gennemgående eksempel giver han fortjenstfuldt en konkret og detaljemættet beskrivelse af et sejlskibs indretning og funktionsmåder samt forholdene ombord omkring 1800. Man skal holde ørerne stive ved de mange og lange beskrivelser, for forfatteren kender og benytter masser af specielle sømandsudtryk. En omfattende ordliste hjælper imidlertid godt på vej, når man ikke lige ved, hvad judasøerne eller en kontrabras er, eller hvad det vil sige at smærte tovværk eller sætte noget omhoug. Flere illustrationer end de nu ganske få ville have kunnet hjælpe læseren dér.

Erik Gøbel

Kjeld Hansen: Det tabte land. Den store fortælling om magten over det danske landskab. Gads Forlag, 2008. 847 s., ill. 399,00 kr.

“*DET TABTE LAND* fortæller historien om den dramatiske forarmelse af det danske landskab gennem de seneste 250 år. „ Denne indholdsbeskrivelse står at læse på omslaget til Kjeld Hansens mammutværk (847 sider; vægt: 1,8 kg). Sammen med bogens titel og undertitel vækker den forhåbning om, at der omsider foreligger et bredt anlagt, populærhistorisk værk om de gennemgribende forandringer, det danske landskab har gennemgået siden landboreformernes tid. Sådant forholdet det sig imidlertid ikke. Sigtet med *Det tabte land* er begrænset til landvindingen i Danmark og de kræfter, der har styret denne virksomhed siden ca. 1700. Med ordet landvinding mener Kjeld Hansen inddæmning og afvanding på søterritoriet af vige, nor, fjordarme og strandenge samt tørlægning af vådområder på landjorden: Søer, moser, kær og ferske enge, de sidstnævnte afvandet ved udretning af så godt som alle vandløb i Danmark. Når alt kommer til alt, er det kun en temmelig beskedent del af landskabet, forstået som kulturlandskabet i det åbne land, forfatteren beskæftiger sig med, næppe mere end 5-6 procent. De øvrige landskabstyper, d.v.s. landbrugsjorder, skove, plantager, krat, heder, overdrev,

klitter m.m. falder uden for bogens tema. Ikke desto mindre har landvindingen ifølge forfatteren ført til en, som det hedder, „*enorm dekonstruktion*“ af det danske landskab. „*I det danske landskabs historie findes der ingen epoke, der tåler sammenligning med årene fra 1940 til 1970,*“ hævder Kjeld Hansen således i indledningen. Før den tid var det åbne land kendetegnet ved et afvekslende mønster af landbrugsjorder og utallige åndehuller, især vådarealer, som gav grobund for en varieret flora og fauna, dét man i dag forstår ved natur. Kun et fåtal herhjemme har barndomserindringer om dette landskab, andre, ikke mindst forfatteren af *Det tabte land*, gør en stor og uvurderlig indsats for at få genskabt noget af det tabte og redde de stumper, der måtte være tilbage. Kjeld Hansen er således kendt i offentligheden for sit store journalistiske engagement i natur- og miljøspørgsmål; han har skrevet utallige, som regel stærkt kritiske, artikler om disse emner og udgivet en række bøger, hvoraf navnlig *Der er et yndigt land* fra 2003, har bud til historisk interesserede, da der netop her findes fine fremstillinger af ændringerne i det åbne kulturlandskab gennem de sidste to-tre hundrede år.

Det tabte land indeholder et hundrede kapitler, hverken færre eller flere. De gennemgår en række betydningsfulde landvindingsprojekter herhjemme, afvekslende med kapitler om relevante Danmarkshistoriske begivenheder samt portrætter af en række personer, der på én eller anden måde har tilknytning til emnet. Bogen består af tre hovedafsnit. Første del „*I tidernes morgen*“ (s. 12-201) behandler tidsrummet ca. 1700-1939, hvor en række af de største landvindingsprojekter, dvs. inddæmninger på søterritoriet og tørlægning af søer på landjorden, blev gennemført: Søborg Sø, Lammefjorden, Kolindsund, Bøtø Nor, Rødby Fjord, Kalvebod o.s.v. Andre store projekter (Saltbæk Vig, Vejlerne, Vest Stadil Fjord, Flyndersø) mislykkedes til alt held og står i dag tilbage som skattede naturområder. Anden del „*Basses tid*“ (s. 204-603), benævnt således efter Hedeselskabets daværende direktør Niels Basse, dækker det forholdsvis korte tidsrum 1940-1960, men fylder ikke desto mindre halvdelen af bogen. Landvindingsloven af 1940 sikrede store statslige midler til landvindingsprojekterne. Af egentlige inddæmningsprojekter på søterritoriet blev der kun gennemført nogle få, f.eks. Lumby Fjord og Kysing Fjord. I 1950'erne indledte Hedeselskabet en kampagne for inddæmninger efter hollandsk mønster, hvorefter i første omgang Venø Bugt ved Struer skulle omdannes til tre landsogne med 800 husmandsbrug. Hvis ikke Finansministeriet havde syltet projektet, er det ikke umuligt, at det var blevet gennemført. Danmarks Naturfredningsforening havde, helt i overensstemmelse med tidsånden, ingen indvendinger af betydning, kun en bekymret bemærkning om, at de fredede områder ved Kås Hovedgård ville blive berørt af projektet (s. 410). En række store indlandssøer og vådarealer blev derimod tørlagt (f.eks. Filsø, Pindstrup Mose, Slivsø, Tinglev Sø), og i hundredvis af vandløb og mindre vådområder udrettet og opdyrket. Bogens tredje del hedder „*Tilbage til fremtidens natur 1960-2007*“ (s. 606-823), en hentydning til de talrige bestræbelser på natur-

genopretning, der siden 1980'erne har udgjort en betydelig del af den offentlige miljøpolitik, og som i høj grad var et resultat af den stærkt øgede interesse for natur- og miljøspørgsmål i medierne og i befolkningen. Kjeld Hansen beskriver, hvorledes Naturfredningsforeningen gennemgik en forvandling fra underdanig og støvet bedsteborgerklub til moderne organisation med stor gennemslagskraft. Indtil 2006 er der gennemført 78 naturgenopretningsprojekter, som tilsammen omfatter 6.764 hektar, hvilket kun er en beskedent del af de omtrent 150.000 hektar, som SLU (Statens Lanvindingsudvalg) fik afvandet efter 1940.

Inden for det sidste årti er der udkommet et par betydelige fagbøger om landvindingens historie. Interesserede specialister vil derfor ikke finde meget nyt i første del af *Det tabte land*, tiden indtil 1940. Derimod fremstår skildringen af årene fra 1940 til ca. 1970 så afgjort som de mest interessante og vellykkede afsnit. Som hovedkilde benytter forfatteren de omfattende og indholdsrige sagsakter i Statens Landvindingsudvalg, SLU. Landvindingsloven skulle ved hjælp af omfattende statstilskud til inddæmnings- og afvandingsarbejder sikre landbrugets produktion under den tyske besættelse og samtidig iværksætte beskæftigelsesforanstaltninger. I alt nåede SLU at behandle ca. 2400 ansøgninger, hvoraf 1800 blev realiseret, de fleste med Hedeselskabet som entreprenør. Hedeselskabet, der i forvejen sad på vigtige poster i SLU, opnåede nærmest status af et halvstatsligt organ med afgørende indflydelse på planlægningen og den praktiske udførelse af disse projekter.

SLU og Hedeselskabet fik hurtigt indarbejdet en forretningsgang, der nok var yderst effektiv, men hvis metoder i vore dages optik kunne være højst uskønne. Et hårrejsende eksempel herpå er afvandingen af Filsø i Vestjylland, indtil da Danmarks næststørste sø og af kendere, bl.a. maleren Johannes Larsen, udråbt til et af landets fineste naturklenodier. Kjeld Hansen beskriver detaljeret de mange forsøg siden midten af 1800-tallet på at få søen tørlagt, men først med familieaktieselskabet Fiil-Sø A/S, hvis hovedaktionær og drivende kraft var godsejer Aksel Olufsen, bestyrelsesformand i B&O og medlem af Hedeselskabets repræsentantskab, lykkedes det omsider i 1947. Hansens redegørelse for Filsø-eventyret er medrivende, men ind imellem går det skævt. Han betegner f.eks. i en undertitel s. 274 Filsø-sagen som en „national katastrofe“, hvad der mildest talt er overdreven. Værre bliver det s. 393, hvor han kalder beslutningen om den endelige afvanding for „Filsø-bedrageriet“. Hvem der er den egentlige skurk i det påståede bedrageri, afslører han ikke direkte, men der kan enten være tale om SLUs formand, departementschef Julius W. Wilcke, eller daværende landbrugsminister Erik Eriksen. Wilcke skulle underhånden, d.v.s. mundtligt, have lovet Naturfredningsforeningen, der havde sæde i SLU, at den fuglerige del af søen, Mellemsøen, ville blive skånet, hvis foreningen undlod at rejse fredningssag. Dét løfte holdt han ikke, men nøgternt set var det ikke bedrageri. Derimod skulle Erik Eriksen have „foræret“ Aksel Olufsen statstilskuddet til Filsø-projektet over et glas øl i ministerka-

hytten på Storebæltsfærgen. Men heller ikke denne gestus indeholder i juridisk forstand noget bedragerisk. Olufsen beretter om begivenheden i sine erindringer, udgivet 1988, og teksten gengives ordret i *Det tabte land*. Kjeld Hansen giver nu denne i bund og grund harmløse anekdote en fortolkning, hvis pointe er, at Erik Eriksen ifølge Olufsen var „*både korrump og modtagelig for bestikkelse.*“ (s. 376). Her sejrer i sandhed den journalistiske frimodighed over den saglige kildekritik! (Hvad angår Filsø Gods, sådan betegner familieaktieselskabet ejendommen i dag, så skal staten i alt have bidraget med 50 mio. kr. i nutidspenge til dets tilblivelse (s. 376). Godset er på det sidste sat til salg for liebhavere for den nette sum af 250-350 mio. kr.)

Historien om Filsøafvandingen rejser et par principielle spørgsmål. Det første gælder repræsentativiteten af de landvindingssager, forfatteren har udvalgt i SLUs arkiv. Det er især de store sager som det ovennævnte Filsø-projekt, der gennemgås. De hundredvis af småprojekter, som lokale sammenslutninger af landmænd og ejerlav fik gennemført både før og efter 1940-loven, bliver derimod kun omtalt perifert. På den ene side har disse småprojekter, som lå spredt over hele landet, tilsammen højst sandsynligt været mere ødelæggende for naturværdierne end de store projekter. På den anden side har en undersøgelse af et udvalg af repræsentative småprojekter muligvis kunnet bidrage med et nuanceret og afbalanceret billede af de lokale interesser og motiver bag landvindingen. Her dukker det andet problem frem. Kjeld Hansen er konsekvent forudindtaget i sin holdning til landvindingssagen i almindelighed og Hedeselskabet i særdeleshed. Med andre ord kniber det gevaldigt med at bedømme datidens gerninger på datidens præmisser. Landbrugets succeshistorie siden landboreformerne og den betydning, denne historie har haft helt frem til midten af forrige århundrede, har han ikke megen forståelse for. Der står så godt som intet at læse om bøndernes lange tradition for demokratisk selvorganisering; andelsbevægelsen er således ikke nævnt med ét ord. Det lykkes tværtimod forfatteren at kaste et skær af noget dubiøst over landbrugserhvervet i 1930-40'erne. Det sker ved hjælp af et par kapitler om nazistiske godsejere, vel at mærke med tilknytning til Hedeselskabet, og ved en lettere indigneret omtale af LS-bevægelsen i 1930'erne og landbrugets indkomster under krigen. Den store samfundsmæssige betydning, landbruget havde helt indtil 1960'erne, imponerer ikke Kjeld Hansen, ej heller det faktum, at et enigt Folketing og uden tvivl også det store flertal i befolkningen støttede landvindingssagen. I denne ånd kan Kjeld Hansen da også konstatere, at der allerede på SLUs første mødedag fandt en „*sammenrotning*“ sted af embedsmænd, politikere og Hedeselskabets ledelse i en „*højt uheldig treenighed*“. Landvindingssfolkene var grebet af en nærmest religiøs tro på nyttevirkningen af deres indsats, de var behersket af „*følelser*“ og manglede realitetssans. Hedeselskabets arbejde i SLU var baseret på „*usandheder, dobbeltspil, inhabilitet og illegitim magtudøvelse.*“ SLUs sagsbehandlinger „*savner ethvert sidestykke i nyere dansk statsforvaltning.*“ (s.

822, 204). Overdrivelser letter som bekendt forståelsen, men i *Det tabte land* bidrager de ind imellem med at svække indtrykket af troværdighed. Dette gælder navnlig de første par hundrede sider, i det store afsnit om tiden under SLU bliver der heldigvis længere og længere mellem sådanne udsagn og konklusioner. (I øvrigt har SLUs sagsbehandling næppe været hverken værre eller bedre end så megen anden administrativ praksis på den tid og – hvem ved – nu om dage.)

I bogens indledning (s. 5) stiller Kjeld Hansen en række spørgsmål til sit tema, herunder det „*helt store spørgsmål*“, om landvindingsprojekterne overhovedet kunne betale sig. Der er tale om en rent økonomisk synsvinkel, og som man kunne forvente, er Hansens svar givet på forhånd: Det kunne de ikke (s. 659-674). Han kunne lige så vel have hævdet det modsatte, for den slags svar er og bliver spekulative. Man kunne have ønsket sig, at forfatteren i stedet havde bestræbt sig på at give en nøgtern vurdering af, hvilken betydning landvindingen, sammenlignet med de andre store indgreb i landskabet, har haft for forvandlingen af det danske landskab siden 1700-tallet. Hvilken rolle spillede de i sammenligning med skovrejsningen, grundforbedringen, hedeopdyrkningen, sandflugtsbekæmpelsen, plantagedriften m.v.? Og hvilken rolle har SLUs indsats i årtierne efter 1940 haft, sammenlignet med de overvældende forandringer, det åbne kulturlandskab har været underkastet som følge af andre, nok så gennemgribende, indgreb i landskabet inden for de sidste årtier? (Opdyrkning af marginaljorder, dræning af sidste kvadratmeter, tilgroning af eng- og hedelodder, rydning af markdiger, markveje og læhegn, industrialisering af jordbruget, udledning af gylle og kvælstof, sprøjtning med pesticider, udvidet by- og sommerhusbebyggelse, nye industri- og servicecentre, motorvejsanlæg, golfbaner, etc.) Kjeld Hansen kunne udmærket have givet et nuanceret svar på disse spørgsmål, for det er emner, han indgående har beskæftiget sig med, bl.a. i hans førnævnte bog *Der er et yndigt land*.

Det tabte land indeholder litteraturliste, kildehenvisninger, samt sted- og personregister. Der er talrige illustrationer i form kortmateriale og fotos af landvindingsfolk, godsejere, entreprenører og jordarbejdere samt af snorlige grøfter, kanaler og pumpestationer. Der findes højst to-tre skrivefejl i hele værket, hvad der vidner om solidt journalistisk håndværk. Som læser af *Det tabte land* må man fra første side lære at abstrahere fra de mange polemiske, ind imellem helt urimelige, konklusioner og udsagn. Når det er sket, åbner der sig en stor læseoplevelse for én. Kjeld Hansen er en blændende skribent, der levende og engageret er i stand til at holde læseren fangen gennem hundreder og atter hundreder af sider i dette kolossale værk. Navnlig gennemgangen af landvindingen 1940-1970 giver med et væld af detaljer og velvalgte citater den historisk interesserede en usædvanlig indgang til væsentlige samfundsproblemer i dette tidsrum.

Asger Simonsen

Anette Faye Jacobsen: Husbondret. Rettighedskulturer i Danmark 1750-1920. Museum Tusulanums Forlag, 2008. 574 s., 348,00 kr.

Anette Faye Jacobsens emne er opfattelser af retlig og politisk myndighed fra Danske Lov i 1683 og frem til de kommunale valgreformer i 1908 og medhjælperloven, den tidligere tyendelov, i 1921. Bogen er disponeret kronologisk og tematisk. De over 300 år, der er beskrevet – men med hovedvægten på tiden fra landboreformerne – er delt op i tre perioder: Fra Danske Lov til landboreformerne, fra landboreformerne til Junigrundloven og fra Junigrundloven til begyndelsen af det 20. århundrede. Temaerne er også delt i tre: de sociale og arbejdsmæssige forhold under husbondretten, konsekvenserne for den politiske repræsentation og dens betydning for udformningen af den politiske repræsentation fra 1830'erne samt retsvidenskabens rolle i samspil med de samfundsmæssige forandringer.

Udgangspunktet er altså den såkaldte husbondret, som forfatteren dissekerer og følger hele vejen igennem. Den var der også før landboreformerne, ja før Danske Lov, og ophører først helt med medhjælperloven i 1921. Der er tale om to parallelle retssystemer eller retsordener, en statslig, skreven ret og så sædvaneretten, som husbondretten er en del af.

Faye Jacobsen konkluderer i sin afslutning på s. 415, at husbondretten havde afgørende betydning for de arbejdsmæssige og sociale områder i det danske landbosamfund (analysen er stort set begrænset til landet). Den omfattede husmændene frem til husmandslovene i midten af det 19. århundrede og tyendet helt frem til loven i 1921. I forhold til den moderne kontraktret, der bygger på individet og ikke på kollektivet, fulgte husbondretten andre principper og retsregler. De to væsensforskellige systemer fungerede imidlertid sammen i hele perioden, om end husbondretten i løbet af det 19. århundrede gradvis blev trængt tilbage for helt at falde med den individbaserede lovgivning efter systemskiftet i 1901.

Husbondretten eller den patrimoniale ret udsprang som nævnt af sædvaneretten og var for en stor del uskreven, og foruden de arbejdsmæssige og sociale forhold havde den stor indflydelse på forestillingerne om politisk repræsentation i hele det 19. århundrede – analysens andet tema. Husbond som retsligt subjekt på kollektivets vegne blev lagt til grund for valgrettighederne først til de Rådgivende Stænderforsamlinger og siden til Rigsdagen, hvor han også blev politisk subjekt. Der var, som Niels Finn Christiansen som vistnok den eneste historiker hidtil har udtrykt det, tale om et husbonddemokrati og ikke om et moderne individbaseret demokrati. Husbonden havde en privilegeret status, som først for alvor blev problematiseret og udfordret i begyndelsen af det 20. århundrede. Retsvidenskaben og juraen – bogens tredje tema – fik betydning både som arsenal for argumentationen i de politiske kampe, men ligeledes i bredere forstand som tolkningsramme for samfundets retlige og til en vis grad også politiske overbygning.

Som det allerede er fremgået, er der ikke tale om traditionel historieskrivning hos Anette Faye Jacobsen. Bogen er juridisk præget – hun nævner selv at den kan bruges som håndbog, uden dog at referere til en bestemt faggruppe – men forlægget er en ph.d.-afhandling i historie. Der er altså tale om en – prisværdig – tværvidenskabelig tilgang. P.g.a. den tematiske opdeling er den heller ikke udformet som en fortløbende fortælling som normalt blandt historikere. Den er opdelt i „paragraffer“ (korte afsnit om et bestemt emne) som det er almindeligt hos juristerne. Og det gør bogen ret svært tilgængelig og i øvrigt belagt med en del gentagelser.

Faye Jacobsen angiver selv, at hendes motivation for at undersøge, hvordan og hvorfor mennesker har været tildelt forskellige rettigheder efter deres standsmæssige tilhørsforhold, har været den moderne menneskeretstænkning. Dennes univers er ganske anderledes end standstænkningens. Hun er altså begyndt bagfra – noget, der tidligere blev anset for en dødssynd for historikere, men som i virkeligheden altid har fundet sted, da andet ikke er muligt – og har i mødet med kilderne kunnet konstatere, hvor forskellig menneskers måde at tænke på om rettigheder og pligter var før moderniteten. Gennem nærlæsning af kilderne bliver hun i stand til at skildre de politiske, sociale og juridiske forholds radikale anderledeshed i forhold til nutiden. Og selvom fokus er på det retlige, kommer hun vidt omkring i de samfundsmæssige forhold, ind imellem måske også for vidt, som når hun f.eks. hober detaljer op om landsbyens egenjustits, viderne, s. 97-100.

Hvis jeg skal prøve at videregive bogens hovedindhold i mit eget sprog – og det lægger man jo stor vægt på i skolen i dag – vil jeg sige følgende: Fra ældgamme tid var samfundet opdelt i stænder, med de mægtige i toppen og derefter differentieret nedad i lavere stænder som grenene på et juletræ. Rettighedsbæreren var på alle niveauer „lederen“ af en husstand, hvor både børn og tyende skulle være hørige og lydige. Husbond repræsenterede husstanden udadtil og havde tugtelsesret indadtil. Der var tale om et underkastelsesforhold, der blev støttet af de politiske og retlige strukturer, som i slutningen af det 18. århundrede blev udbygget med statslige, retlige instanser (politiretterne). Det gjaldt også fæstebønderne før landboreformerne, selv om en fæstebonde selv var husbond. Rettens forvaltning var i høj grad overladt til herremændene, og ordet magtudøvelse forekommer med nutidens briller mere nærliggende end retsudøvelse. (Ganske vist var der også indbygget en patriarkalsk beskyttelse i husbondmyndigheden, men ifølge Faye Jacobsens undersøgelser af politiretternes domme omkring 1800 var det stort set op til husbonden, om han ville praktisere den eller ej). Med Danske Lov blev magtforholdet på en mere systematisk måde udtrykt i lovgivningen. Først med landboreformerne i slutningen af det 18. århundrede fik bønderne myndighed i forhold til godsejerne, men samtidig fik de rettigheder over den voksende klasse af husmænd og indsiddere, som de nu var husbond for. Godsejerne havde naturligvis samme rettigheder over for de folk, der arbejdede for dem både som tyende og som husmænd/landarbejdere. Ved opståelsen af de

moderne politiske repræsentationssystemer faldt det ingen, end ikke de mest radikale, ind, at man kunne give stemmeret til kvinder, tyende og folk uden egen husstand. Husbonden repræsenterede husstanden, og det var ham, der fik valgret. Først med byarbejderklassens vækst og Socialdemokratiets fremgang op imod år 1900 slog det individbaserede syn igennem med almindelig og lige valgret, sådan som vi forstår begrebet i dag. Det kan virke paradoksalt al den stund Socialdemokratiet først og fremmest tænkte i klasser, men klasseorienteringen nedbrød de patriarkalske tænkemåder hos underklassen og gav rum for individtænkningen. Også husmændene fik „frihed“ i midten af 1800-tallet, og til sidst var kun tyendet undergivet husbondretten, hvilket ophørte i 1921, kort efter at kvinderne og i øvrigt også tyendet havde fået stemmeret. De økonomiske og sociale rettigheder, der også hører til de moderne menneskerettigheder, måtte vente til velfærdsstaten, men det tages ikke op af forfatteren.

Anette Faye Jacobsens analyse er så gennemtænkt og veldokumenteret, at demokratiets historie i fremtiden må fremstilles anderledes end hidtil. Efter min mening kan man kalde Junigrundlovens valgrettigheder for demokratiske, d.v.s. at der på samtidens betingelser blev tale om et demokrati. Men det var et demokrati, som var meget forskelligt fra det, der opstod med den almindelige og lige valgret fra 1908 og dens udbredelse til hele samfundet med grundloven af 1915 og den tilhørende valglov. Denne forskel har Faye Jacobsen klart fået anskueliggjort, og dermed har hun føjet en vigtig dimension til vores forståelse af demokratiets historie.

Som videnskabeligt arbejde er bogen imponerende. Problemstillingen er klar, kildematerialet er stort og tolkes konsekvent i forhold hertil, og det teoretiske apparat i indledningen virker relevant, selvom det kun punktvis bruges i den empiriske undersøgelse. Sproget er godt og fremstillingen stringent. Desuden må man fremhæve den tværvidenskabelige bestræbelse, Faye Jacobsen har tilegnet sig en betydelig juridisk og retshistorisk viden. Man kan næsten ikke forlange mere. Malurten er den gængse ved mange videnskabelige værker, nemlig vanskeligheden ved at komme ind i bogen og følge dens problemstilling gennem de mange „paragraffer“ (sammenfatningerne retter dog lidt op på det). Måske skulle Faye Jacobsen have anbragt afslutningen først, for her får man en sammenhængende og relativt letlæst gennemgang af hele problemfeltet. En del småfejl forekommer også, alvorligst i personbiografierne til sidst, hvor det f.eks. i biografien af Christopher Hage hedder: „Med i dannelsen af Venstrereformpartiet. Efter Hørups død og Brandes udtræden i 1894-95 blev han førstemanden i den hørupske gruppering“. Som bekendt døde Hørup i 1902 – det der tænkes på er hans udtræden af Folketinget efter at have tabt valget til Alberti i Køgekredsen i 1892.

Men det er småting. Værket vil få blivende betydning både for historievidenskaben, politologien og, så vidt jeg kan bedømme det, for retshistorien.

Claus Bryld

Poul Ulrich Jensen: *Byens plan. Vejles fysiske udvikling 1786-2007*. Vejles Historie bd. 5. Vejle Kommune, 2007. 250 s., ill.
Abonnenter 280,00 kr., løssalg 325,00 kr.

Vejles historie udkom oprindeligt i tre bind i årene 1996-1998. Den fulgte samme model som andre byhistorier fra større byer som Esbjerg, Viborg og Roskilde, der alle i tre bind dækker hele perioden fra oldtiden til kommunalreformen i 1970 og alle har bidrag fra en række forfattere, der har leveret bidrag inden for deres respektive specialområder. Få år senere blev det besluttet at fejre byens 675-års jubilæum med et fjerde bind, hvor fire forfattere fører historien fra kommunalreformen i 1970 frem til udgivelsesåret 2002 ajour. Og i 2007 er nu et femte bind føjet til byhistorien. Bindet har kun én forfatter, arkivar Per Ulrich Jensen fra Vejle Stadsarkiv. Per Ulrich Jensen bidrog i øvrigt også til bind 4.

Emnet for det nye bind er byens fysiske rammer; de rammer, der i dag forvaltes af Teknisk Forvaltning, Vejle Kommune: Gader, veje, jernbaner, havnevæsen, vand- og energiforsyning, kloakering, byplanlægning, offentligt boligbyggeri og byens brandvæsen. Krumtappen er umiddelbart de skiftende stads- og havneingeniører og tekniske chefer begyndende med Emil Petersen, der blev ansat i 1886.

Bogen er opdelt i klart afgrænsede perioder, hver opdelt i nogle temaer. Tiden fra storbranden i 1786 til 1860 skildres som byens første opgangstid, hvor handel og afsætning af landbrugsvarer blomstrede op efter århundreders tornerosesøvn, bl.a. takket være anlægget af den østjyske hovedlandevej og den uddybede havn. Fra 1860 til 1890 kom jernbanen og gasværket til byen, der også fik en effektiv vandforsyning og et kloaknet. Fra 1890 til 1918 voksede byens industri sig stor i forlængelse af fabriksanlæg ude i Grejsdalen. En byplanhistoriker kalder byen Danmarks Manchester. Tre bomuldsspindrier, C.M. Hess' jernvarefabrik og andelslagteriet blev de største virksomheder i byen. Byen fik et af landets første elværker i 1890'erne og sanitære installationer rykkede ind i beboelsesejendommene. I perioden 1918-1945 lægges vægten på nødhjælpsarbejder og forbedringer af gadenet, jernbane- og vejforbindelser. 1945-1970 voksede byen op over de indsnævrende bakker og ud i omegnskommunernes parcelhuskvarterer. Byen kæmpede, trods udbygning af udfaldsvejene mod Horsens, Varde og Kolding, med en stigende gennemkørende hovedlandevejstrafik. I perioden iværksattes offentligt boligbyggeri i større stil. Perioden fra 1970 til 2007 har været præget af omstrukturering af bymidten efter at gamle virksomheder måtte lukke eller flyttede ud af byen. I perioden løstes byens trafikale flaskehalsproblemer med den østjyske motorvej og Vejlefordbroen. Ved de sidste årtiers byfornyelse er de offentlige bygninger så vidt muligt blevet bygget i en original kunstnerisk udformning.

Vejle er som så mange danske købstæder opstået i den tidlige middelalder pga. gunstige tilsejlingsforhold. I 1500-tallet sank antallet af ejendomme til 125. I 1660 var der, efter at tre krige havde hærget byen, 29 beboede huse tilbage, og byen

havde nær havde mistet sine købstadsprivilegier. Vejle var omkring år 1800 en lille landlig købstad med omkring 2.500 indbyggere, der sidst havde fået et knæk ved en stor brand i 1786. Selv om den gamle bykerne ligger lavt, lykkedes det sidst i 1860'erne at etablere en nogenlunde effektiv vandforsyning, idet man placerede et reservoir i 30 fods højde og dermed fik gavn af de høje bakker, der omkranser byen. Vandforsyningen svigtede dog til tider, når byen var vokset endnu et stykke, og der blev behov for yderligere vandforsyning. Nye vandværker blev taget i brug, bl.a. ude i Grejsdalen, og der blev senere i 1920'erne og 1930'erne bygget vandtårne på bakkesiderne. Dertil gik man over til at drive vandet frem med motordrevne pumper. Det tog også årtier før man fik rensset vandet for jern og anden urenhed. Vandforsyningen har således løbende holdt Vejles tekniske forvaltning beskæftiget.

I nogle gader blev spildevandet ledt ad en „afskyelig muddergrøft“ ud i fjorden. Også i denne sammenhæng var den indre bys lave beliggenhed et problem, da det var vanskeligt at skabe et fald i de kloakrør, som fra 1860'erne blev gravet ned. I 1930'erne begyndte man for alvor at rense spildevandet, men først i 1970'erne opnåede man en virkelig acceptabel renhed med biologiske rensningsanlæg. I 1930 ramte en kraftig oversvømmelse den indre by, og en regulering af Omløbsåen blev drøftet uden at noget skete. I foråret 1941 gav tøbrud en kraftig strøm i Grejs Å. Strømmen kunne ikke opdæmmes, oversvømmelsen bredte sig, og forretninger og lejligheder i byen fik alvorlige vandskader. Man uddybede siden Sønderåen og Grejsåen og støbte et mere lige forløb på Mølleåen for at hindre nye katastrofer.

Gas- og el-forsyningen overgik i hhv. 1899 og 1908 til kommunen. Fra et højdepunkt omkring 1950 faldt gasforbruget hastigt og værket lukkede officielt i 1969. Det kommunale elværk fik fra 1951 den rolle at omforme vekselstrøm fra det nyopførte Skærbækværk til jævnstrøm. Fra 1956-57 transformerede og fordelte værket vekselstrøm til byens el-forbrugere.

Et vigtigt incitament til Vejles vækst kom ude fra i form af den østjyske hovedlandevej i 1830'erne, af jernbanen i 1860'erne og dampskibsruterne som fra 1860'erne besejlede byen. Det fjernede den barriere, som de høje bakker rundt om byen hidtil havde udgjort. Trafikkundepunktet blev i bilernes tidsalder en berygtet flaskehals på den østjyske hovedlandevej. Ved lysanlægget på Nørretorv kunne trafikken gå næsten uhjælpeligt i stå. Byrådet fik i 1938 ført hovedvejen over Dæmningen, der var byens eneste trafikaflastende gadestrækning, og dermed lidt uden om centrum. I 1959-60 omlagdes Horsensvejen i fire baner over bakkerne, men da biltallet også voksede, gav det ikke byen megen aflastning. Et andet vigtigt trafiktiltag blev udført i 1930'erne. Det var uholdbart, at gader og jernbane mødtes i niveauskæringer. Det blev aftalt med DSB, at der skulle anlægges et højbaneanlæg med dæmninger, viadukter og broer. Perronerne på stationen blev hævet, og der var i det hele tale om et stort anlægsarbejde, der forløb i årene 1927-32.

Flaskehalsproblemet blev først løst effektivt, da Vejdirektoratet efter pres fra Vejles byråd over for trafikministeren anlagde Vejle Fjord-broen i 1975-80 som

led i den Østjyske motorvej. Forfatteren mener dog kun, at aflastningen varede et årti. I 1990'erne steg trafikpresset inde i byen igen betydeligt. Men det ville dog have været utåleligt meget større, hvis man ikke havde valgt den østlige vej uden om byen. Den blev allerede foreslået i en betænkning i 1952 som langt bedre end en omfartsvej vest om byen. I efterkrigsårene har man også udbedret vejene over bakkerne og udfaldsvejene i takt med, at byen voksede op over bakkerne og ud i de nye forstæder. I 1990'erne, da trafikpresset i den indre by igen voksede, anlagdes Ringvej 1 og Cityringen for at kanalisere biltrafikken ind og ud af den indre by, der i øvrigt nu bar præg af, at hele kvarterer var saneret, og de gamle fabrikker inde i bymidten var nedrevet. Et andet tiltag for at huse bilerne var et parkeringshus, der blev taget i brug i 2003.

Samtidig med bestræbelserne i 1930'erne for at lette vejforbindelserne gennem byen og anlæg af jernbanedæmningen, blev Mølleåen ved Dæmningen lagt i rør og overdækket. Det gav plads til at gøre gaden til hovedfærdselsåre gennem byen. I forlængelse af Dæmningen blev der skabt en ny strandpromenade med bademuligheder. Også på sydsiden af fjorden fik vejleneserne en promenade, hvor de kunne nyde udsigten til deres flot beliggende by. Man anlagde også en skihopbakke på Gyllinghøj i 1942-43 og gjorde et stort arbejde for at bevare skoven på bakkesiderne. Der kom trods alt noget godt af krisen.

De omkringliggende landkommuner indgik i 1950'erne et samarbejde med købstaden om kloakering og byggemodning. Rige villaejere var allerede ved århundredeskiftet begyndt at bygge store villaer i bakkerne med udsigt fjorden, men forstadsbyggeri bredte sig ud i omegnskommunerne, der dog først efter kommunalreformen i 1970 blev en del af den nye Vejle storkommune. De lokale boligelskaber, AAB og Østerbo, bidrog i nært samarbejde med byens nye unge, dynamiske og selvrådige borgmester, Willy Sørensen, til vækst på Nørremarken og Søndermarken lige efter 2. verdenskrig, og de bidrog til nyt forstadsbyggeri i omegnskommunerne, hvor parcelhuskvartererne bredte sig. Der var som i de fleste større danske byer opdæmmed et stort behov for nye boliger.

Inde i byen stod byggematadoren Bertel Nielsen, der fik opført højhushotellet „Hotel Australia“ (indviet 1957), for modernismens indtog i Vejle. Samme mator fik opført luksuøse lejlighedsblokke og en biograf ved Gl. Havn.

Omfattende saneringer ryddede en større del af den indre by, som nævnt samtidig med, at flere gamle virksomheder måtte lukke. Per Ulrich Jensen beskriver de usentimentale og hårdhændede indgreb over for de forfaldne gademiljøer som Skovgade og Gulkrog. Saneringerne har her sammen med tidligere århundreders store brande bidraget til, at næsten alle gamle huse fra før 1850 i Vejle er forsvundet, på nær kirken, og kirken er i øvrigt også så stærkt ombygget, at kun få dele af den er middelalderlige. Som Per Ulrich Jensen fremhæver, har byen dog bevaret det gamle bycenters nord-syd-orienterede gadenet.

Per Ulrich Jensen deler byens stolthed over en kvalitetsbevidst byggepolitik i 1990'erne og årtusindets første årti, hvor man bevidst er gået efter originale, kunstneriske arkitekturløsninger. Per Ulrich Jensen benytter forvaltningens eget slogan „visionsdrevet innovation“. Vejles utraditionelt sammensatte bystyre med en SF-borgmester har også bygget utraditionelt. Det er blevet til forretningscentret Fisketorvet, til Økolariet, et videns- og dialogcenter, til parkeringshuse og også Teknisk Forvaltning har fået kontorer i et moderne hus. Der er som så mange steder i Danmark bygget ejendomme på havnefronten, uden at havnen dog her er blevet forvandlet til rent boligkvarter. Der bygges et nyt citycenter, Bryggen, og det fantasifulde kompleks PLOT. Det fremhæves, at havnen lige efter krigen på grund af tørveeksporten var provinsens største havn. Det varede ikke længe, men havnen var dog i 2002 landets 10. største havn målt i omsætning og derfor blandt landets største. I efterkrigsårene prægedes havnen af Haahr-Benzins olietanke, men selskabet gav op. Den gamle passagertrafik på havnen med dampere fra København forsvandt også.

Per Ulrich Jensen tegner et billede af en havnekøbstad, der arbejdede sig ud af de snævre geografiske rammer, som længe hæmmede byens ekspansion, og blev en af landets store industribyer. Byens tekniske forvaltning levede – tit uden byrådets forståelse – op til vækstens udfordringer ved at tilpasse vand- og energiforsyningen til væksten, mens den havde vanskeligere ved at klare den gennemgående biltrafik. Forfatteren synes at mene, at Teknisk Forvaltning har klaret det gamle bycentrums transformation i den seneste post-industrielle periode til UG.

Byens Plan er en fin, velinformeret og velskrevet bog. Den udenbys læser kan, selvom bogen er forsynet med to oversigtskort, have problemer med at følge med rundt til alle lokaliteter. Det er en lokalt orienteret bog, der hylder Teknisk Forvaltnings bedrifter uden at sammenligne Vejle med andre danske byer. De trafikforbindelser, der blev en forudsætning for byens vækst skildres fortrinsvis, hvor de gav anledning til lokal anlægsaktivitet. Bogen behandler rundt omkring den lokale beslutningsproces bag de tekniske anlæg, men de fysiske og tekniske udfordringer og deres løsning vejer tungere i fremstillingen. Teksten lægger op til at gøre de tekniske chefers virke til en krumtap i bogen. På side 73-79 benyttes den første stadsingeniør Emil Petersens dagbog på glimrende måde til at belyse dennes frustrerende kamp for at vinde byrådets moralske og økonomiske opbakning til sit virke. Men de følgende stadsingeniører optræder kun i mindre biografiske afsnit. Derved spildes en mulighed for at give bogen en markant vinkel og en klar rød tråd.

Det må dog ikke skygges for, at bogen anlægger en lang tidshorizont og tager emner op, der sjældent er behandlet så grundigt i andre danske byhistorier: Kloakering, spildevandsrensning og vandforsyningsproblemer samt el- og gasforsyning. En by, der ikke forvalter disse felter effektivt, bliver ikke en stor by. Som i de foregående fire bind er der tale om godt boghåndværk med sider med bred

margen med afsnitoverskrifter og med fine og tydelige fotografier. Bogen har også et godt sagregister og gode, diskret anbragte noter.

Steffen Elmer Jørgensen

Gerda Bonderup, Jørgen Mikkelsen og Lisbeth Skjernov (red.): *„af yderste Vigtighed for det hele Borgersamfunds Tryghed“. Medicinalberetninger og deres anvendelsesmuligheder i historisk forskning.* Kildeskriftselskabet, 2005. 491 s., 300,00 kr.

I 1803 fik alle læger pligt til at udarbejde årlige redegørelser, såkaldte medicinalberetninger, om sundhedsforholdene i deres områder. De skulle besvare ni spørgsmål om alt fra forekomsten af smitsomme sygdomme over (koppe)vaccinationens fremgang til lægernes og jordemødrenes antal og vilkår. Besvarelserne blev via amtmændene indsendt til Sundhedskollegiet under Danske Kancelli. Nærværende udgivelse har til formål at præsentere denne særdeles righoldige, men måske lidt oversete kildegruppe, og giver gennem en række artikler eksempler på, hvordan materialet kan anvendes i historieforskningen. Og der er nok at tage fat på for den nysgerrige historiker; beretningerne, der opbevares i Rigsarkivet, udgør mere end 600 arkivpakker, hvortil kommer de slesvigske beretninger, som findes i Landesarchiv Schleswig-Holstein.

Bogen er den første større, samlede præsentation af medicinalberetningerne. I en indledende artikel giver Gerda Bonderup en kort og klar introduktion til 1800-tallets lægevæsen, sygdomsopfattelser og sundhedslovgivning, og redegør for, hvordan beretningerne er arkiveret og journaliseret. Herefter følger otte artikler om forskellige emner, og efter hver artikel bringes et transskriberet udvalg af de beretninger, forfatterne har benyttet. Bagest i bogen findes en ordliste, som forklarer de mange medicinske fagudtryk, der optræder i beretningerne.

Medicinalberetningerne udsprang af myndighedernes ønske om en stor og sund befolkning, og opmærksomheden var særligt rettet mod smitsomme sygdomme. Grethe Banggaards artikel, der handler om kampen mod disse sygdomme, redegør for lovgrundlaget for medicinalberetningerne og deres forløbere og viser, hvordan materialet kan suppleres med andre kilder. Dermed supplerer hun Bonderups indledende artikel, bl.a. ved en nyttig, skematisk oversigt over sagsgangen ved indberetning af smitsomme sygdomme.

De følgende tre artikler har forskellige sygdomstilstande som omdrejningspunkt. Gerda Bonderup skriver om kampen mod kopperne og indførelsen af koppevaccinationen (tidligere beskrevet i bogen *En Kovending...* fra 2001). Medicinalberetningerne viser, hvordan lægerne ofte blev afvist, når de forsøgte at motivere landbefolkningen til at lade sig vaccinere, om end det i sidste ende lykkedes at få vaccinationen til at slå an. Jesper Ratjen undersøger forekomsten

af og synet på børnesygdomme (skarlagensfeber, mæslinger, kighoste m.fl.) i tre udvalgte femårsperioder i første halvdel af 1800-tallet, og konstaterer store forskellige mellem land og by. Endelig har Lisbeth Skjernov valgt at se nærmere på indberetningernes femte punkt, „Indtrufne ulykkelige Hændelser“ (selvmord, ulykker, vold m.m.), og myndighedernes forsøg på at dæmme op for disse.

Bogens sidste fire artikler fokuserer på lægernes forhold. Nick Nyland vælger med udgangspunkt i beretningernes sjette punkt, „Antallet paa de practiserende Læger, og disses Vilkaar“, at se nærmere på udviklingen af den primære lægetjeneste i Danmark og lægernes professionsopbygning. Jørgen Mikkelsen har læst de meget fyldige beretninger, som gennem knap 50 år blev indsendt af stiftsfysikus i Viborg og Thisted amter, Jens Georg Lind. Ud over at oplyse om forholdene i stiftet rummer Linds beretninger også betragtninger af sygdomsteoretisk art og forslag til forbedring af sundhedsforholdene. I den følgende artikel benytter Stella Borne Mikkelsen de færøske indberetninger fra årene 1840-60 til at belyse lægernes vilkår i denne del af riget, og som en indirekte kilde til færingernes levevilkår i perioden. Endelig har Gerret Liebing Schlaber anvendt de slesvigske indberetninger til at få indblik i fattiglægevæsenet i hertugdømmet Slesvig, heriblandt de opgaver og arbejdsvilkår, lægerne mødte i landdistrikterne.

Som det fremgår, kommer forfatterne vidt omkring. Der er bidrag af administrations-, sygdoms- og professionshistorisk tilsnit. Beretningerne kan, som Jørgen Mikkelsen påpeger, også anvendes som kultur- og mentalitetshistorisk kilde materiale, eller til socialhistoriske undersøgelser, som anført af Gerret Schlaber. Det er bogens egentlige fortjeneste: Den demonstrerer, hvor rigt et materiale, der gemmer sig i de mange arkivpakker. Det sker ikke mindst gennem de aftrykte uddrag af beretningerne, der inspirerer til videre forskning.

Medicinalberetningerne er dog ikke en uproblematisk kildegruppe. De er på alle måder præget af at være lægernes personlige indberetninger. Skjernov bringer samtlige beretninger om ulykkelige hændelser fra 1820, og her bliver det tydeligt, hvor forskelligt lægerne har behandlet dette punkt: Fra korte, nøgterne besvarelser til fyldige, malende beretninger. Materialet er således af højst uensartet karakter. Samtidig må man have in mente, at lægerne langt fra fik kendskab til alle sygdomsforhold i deres distrikter. Som grundlag for statistik er beretningerne derfor mindre velegnede, selv om flere af forfatterne forsøger sig i denne retning. Endelig må man være opmærksom på, at det, beretningerne viderebringer, er lægernes indtryk af forholdene – hvad enten de skriver om de smitsomme sygdomme, kvaksalveriet eller modtagelsen af vaccinationen. Det er slående, at lægerne i alle dele af riget udtrykker næsten enslydende beklagelser over bøndernes levevis (både deres levevilkår og deres tænkemåde), og beretningerne illustrerer således også et sammenstød mellem to kulturer. Forfatterne gør generelt opmærksom på disse forhold bogen igennem, men det havde måske været en ide med en opsamlende artikel, der problematiserede medicinalberetningerne som kilde.

Bogen er trykt på kraftigt papir og med sort-hvide illustrationer. Selve trykket fremstår desværre flere steder lidt uldent, og enkelte steder nærmest udvisket. I den sidste korrektur har der indsneget sig et par fejl, f.eks. præsenteres Kildeskriftselskabet på omslaget som „Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie“ (korrekt), mens det på første opslag er anført som „Selskabet *til* Udgivelse...“. Og i præsentationen af bidragene omtales Jørgen Mikkelsens bidrag før Nick Nylands, selv om sidstnævnte bringes først. Men dette er detaljer. De forskellige artikler er generelt velkrevne og interessante, og de fyldige kildeuddrag er ofte underholdende læsning, der bestemt bør kunne inspirere flere til at give sig i kast med at studere medicinalberetningerne. Det er bare om at komme i gang!

Rikke Ilsted Kristiansen